

נוה שלום

פירוש על תפסיר רב סעדיה גאון
מאת הרב עמרם קרח

הקדים מבוא, ההדיר והעיר
נחם אילן

מהדורה זו מבוססת על שני כתבי יד
אשר ברשותו של מר מאיר קורח, נכד המחבר

האגודה לטיפוח חברה ותרבות
על שם עובדיה בן שלום, נתניה

מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח
יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים

ירושלים תשפ"ב

הוצאת מכון בן-צבי והאגודה לטיפוח חברה ותרבות על שם עובדיה בן שלום

הספר יוצא לאור בסיוע:

**משרד התרבות והספורט – מנהל התרבות
המכללה האקדמית חמד, שדות נגב
מרכז מורשת יהדות תימן וקהילות ישראל, רחובות
עמותת 'אעלה בתמר'**

**הפקה: יהודית לובנשטיין־ויצטום ומיכאל גלצר
עריכת לשון: דוד הרבנר
עיצוב וסדר: חנוך ולדנברג
עיצוב העטיפה: צופיה הרבנר
דפוס: גאלה קדם־דפוס, א.ת. קדימה צורן**

**© כל הזכויות שמורות למכון בן-צבי ולאגודה לטיפוח חברה ותרבות על שם
עובדיה בן שלום, ירושלים תשפ"ב
אין להעתיק, לשכפל, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר
מידע או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי
אלקטרוני, אופטי או מכני, ללא אישור מבית ההוצאה
מסת"ב 8-224-235-965-978
נדפס בישראל**

תוכן העניינים

1	בפתח הדברים
3	קיצורים וראשי תיבות
13	קיצורים וסימון מהדורות
15	ביבליוגרפיה
29	מבוא: אלף שנות תפסיר
29	1. הרב עמרם קרח וחיבורו 'נוה שלום'
29	1.1 לדמותו של הרב עמרם קרח
31	1.2 על טיבו של 'נוה שלום' והיקפו
32	1.3 תהליך ההתגבשות של 'נוה שלום'
33	1.4 מטרות 'נוה שלום' ואופני הבעתן ב'פתיחה'
33	1.41 מבנה הפתיחה
34	1.42 מטרות החיבור
37	1.43 סגנון הכתיבה של ה'פתיחה' וצורתה
37	1.44 להערכת ה'פתיחה'
39	1.45 שלוש הגרסאות של ה'פתיחה'
51	2. כתבי היד של 'נוה שלום' ואופן הבאתם בספר
51	2.1 תיאור כתבי היד
55	2.2 עריכת כתבי היד והריבוד בהם
56	2.3 שיטת הההדרה וטעמיה
57	3. הממצאים ומשמעויותיהם
58	3.1 הטקסט המקראי
58	3.11 נוסח המקרא
59	3.111 קרי וכתוב
60	3.12 חילופי אותיות
60	3.1201 חילופי אל"ף/יו"ד

60	3.1202 אל"ף במקום אות הכפל
60	3.1203 חילופי בי"ת/פ"א
60	3.1204 חילופי גימ"ל/קו"ף
61	3.1205 דל"ת תמורת למ"ד
61	3.1206 ה"א תמורת אל"ף
61	3.1207 חילופי וי"ו/בי"ת
61	3.1208 חילופי וי"ו/יו"ד
61	3.1209 כ"ף תמורת גימ"ל
61	3.1210 חילופי כ"ף/קו"ף
62	3.1211 חילופי מ"ם/נו"ן
62	3.1212 חילופי נו"ן/למ"ד
62	3.1213 חילופי נו"ן/תי"ו
63	3.1214 חילופי צד"י/זי"ן
63	3.1215 רי"ש תמורת למ"ד
63	3.1216 חילופי שי"ן שמאלית/סמ"ך
64	3.1217 חילופי שי"ן/תי"ו
64	3.1218 חילופי של שתי אותיות
64	3.1219 נשילת אות
64	3.13 תפקודי אותיות
64	3.1301 בי"ת במקום 'אחר'
64	3.1302 בי"ת במקום וי"ו
64	3.1303 בי"ת במקום מ"ם
65	3.1304 בי"ת במקום 'עם'
65	3.1305 בי"ת כמילית השימוש
65	3.1306 ה"א התמה
66	3.1307 ה"א לציון הריבוי
66	3.1308 ה"א הקריאה
66	3.1309 ה"א השאלה
66	3.1310 וי"ו במקום 'או'
67	3.1311 וי"ו במקום 'אם'
67	3.1312 וי"ו ההיפוך

תוכן העניינים

68	3.1313	וי"ו המוסיף
68	3.1314	וי"ו במקום 'עם'
68	3.1315	כ"ף תמורת בי"ת
68	3.1316	כ"ף במקום ה"א
68	3.1317	כ"ף הדמיון
68	3.1318	למ"ד במקום 'לא'
69	3.1319	למ"ד על העתיד לשלמות המעשה
69	3.1320	מ"ם לציון ערך היתרון וההפלגה
70	3.1321	מ"ם להוראת החלקיות היחסית
70	3.1322	מ"ם לציון הרבים
70	3.1323	שי"ן הזיקה
70	3.1324	אות חסרה
71	3.1325	אות יתרה
72	3.1326	שיכול אותיות
72	3.14	מילות תפקוד
72	3.1401	'או' במקום וי"ו החיבור
73	3.1402	'אל' במקום 'את'
73	3.1403	'אל' במקום ב' בכל"ם
73	3.1404	'אל' במקום מ' בכל"ם
73	3.1405	'אל' במקום 'עם'
73	3.1406	'אם' במקום 'או'
73	3.1407	'אשר' במקום 'אלו'
73	3.1408	'את' במקום 'אל'
74	3.1409	'את' במקום 'מן'
74	3.1410	'את' במקום 'עם'
74	3.1411	'האם' לאימות
75	3.1412	'כי' בהוראת 'אלא'
75	3.1413	'כי' במקום 'אם'
75	3.1414	'כל' במקום 'רוב'
75	3.1415	למ"ד במקום 'על'
76	3.1416	'לו' במקום 'בו'

תוכן העניינים

76	3.1417	'לו' במקום 'לפניו'
76	3.1418	'מה' במקום 'לא'
76	3.1419	'מי' במקום 'מה'
76	3.1420	'על' במקום ב'
77	3.1421	'על' במקום 'עם'
77	3.1422	'תחת' במקום 'אחר'
77	3.15	הניקוד העברי
80	3.16	ניתוח השורש העברי
81	3.17	תורת הצורות
81	3.171	מילה במשקל 'פלפל'
81	3.172	משקל לצורת הרבים
81	3.173	מעבר גזרות מן הכפולים
82	3.18	הערות מילוניות על לשון המקרא
84	3.19	סגנון המקרא
87	3.191	מקרא חסר, או: מילה נסתרת
88	3.192	עבר במקום עתיד
88	3.193	עתיד במקום עבר
89	3.194	צחות הלשון
89	3.195	שאלה בדרך תוכחה
89	3.196	תיבות הפוכות
89	3.197	טעמי המקרא
90	3.2	התפסיר
90	3.21	הערות על הכתיב הערבי
99	3.22	הערות על הניקוד הערבי
105	3.23	תורת הצורות בערבית
105	3.24	השורש הערבי
107	3.25	חילופי נוסח בתפסיר
111	3.26	ביקורת נוסח התפסיר
136	3.261	גרסאות שקולות
137	3.262	תיקונים מדעתו
137	3.263	ביקורת נוסח התפסיר: נתוני סיכום

תוכן העניינים

138	3.27 דרכי התרגום של רס"ג
138	3.271 עקרונות פרשניים
138	3.2711 פירושים להרחקת ההגשמה
141	3.2712 תרגום כצורתו
141	3.2713 חיי אמת הם חיי הנצח
141	3.272 תרגום הקשרי
148	3.273 ביאור, פתרון ותיקון
159	3.274 דיונים שיש בהם דיוקי סגנון
166	3.3 מלאכת הפרשן
167	3.31 ערכים מילוניים בערבית
179	3.32 זיקה לארמית
180	3.321 הערות על תרגום אונקלוס
182	3.322 גרסאות בתרגום אונקלוס
186	3.33 כללי הרקדוק והסגנון בערבית
187	3.34 מילים שמקורן בפרסית
188	3.4 פולמוס
192	3.5 מושגי ראליה
198	3.6 שגיאות מובהקות בביאורו של רע"ק
198	3.7 מקורות מפורשים
199	3.701 תרגום אונקלוס
199	3.702 חיבורי רס"ג
200	3.703 פרשני המקרא
201	3.704 חיבורים לשוניים
202	3.705 חכמי הלשון
203	3.706 חיבורי הרמב"ם
204	3.707 חיבורים ומלומדים תימניים
207	3.708 ספרות חז"ל
207	3.809 ספרות ההלכה
207	3.810 שונות
210	נספח: טבלת המקורות
218	4. מקומו של 'נוה שלום' בארון הספרים היהודי וחשיבותו

תוכן העניינים

נווה שלום - המהדורה

223	בראשית
281	שמות
322	ויקרא
355	במדבר
384	דברים
432	ישעיה
499	תהלים
584	משלי
602	איוב
630	רות
635	שיר השירים
644	קהלת
656	איכה
663	אסתר
668	דניאל

מפתחות

679	מפתח פסוקים
706	מפתח חיבורים
709	מפתח אישים

מבוא: אלף שנות תפסור

1. הרב עמרם קרח וחיבורו 'נוה שלום'

1.1 לדמותו של הרב עמרם קרח

טרם נכתבה מונוגרפיה מקיפה על חייו של הרב עמרם קרח (להלן רע"ק) ועוד חזון למועד. בינתיים אפשר למנות רק אבני דרך בחייו, ואף כי אין בהן להעמיר בניין שלם של קורות חייו, הן מועילות בחשיפת מפעליו הרבים וכישוריו המגוונים. עיקר המידע המועט על אודותיו נמצא בערכים אנציקלופדיים, וחלקם כתובים כספרות שבחים.¹

רע"ק נולד בז' בסיוון תרל"א (1871) בצנעא שבתימן וחי בה את רוב חייו עד שעלה ארצה ב־1949. בהיותו בן עשר התייתם מאביו הרב יחיא קרח, ומאז למד אצל דודו הרב חיים קרח ואצל הרב אברהם אלקאה.² ככל הנראה כבר בבית אביו נחשף להשכלה ולספרות הערבית.³ בשונה מרוב עמיתיו המלומדים היהודים בתימן, רע"ק קרא ערבית באותיות ערביות וכך היה יכול להיחשף לספרות ערבית מקצועית בתחומי הלשון (דקדוק, תחביר, מילון), לקוראן ולפרשנותו.⁴ הוא מילא תפקידים מנהליים בקהילה כסופר בבית הדין וכמזכיר קופת ההקדש, וכן תיווך בין בני הקהילה לשלטונות.⁵

ב־1932 נתמנה לשמש עוזר לראש הקהילה, הרב יחיא אביץ', ומשזה נפטר בסוף 1934 נבחר רע"ק להיות המנהיג הרוחני של יהודי צנעא, ובמשתמע של כל יהודי תימן.⁶

1 גברא, עמ' 562–563; גימאני, בני תימן, עמ' 46–47, והערות 98–99 בעמ' 54; גמליאל, עמ' קעו–קעט, ובאמת כתב את הערך מאיר קורח, נכדו של רע"ק; יפת; רצהבי, קורח; רצהבי, תורתן, עמ' צב. באנציקלופדיה העברית וב־*Encyclopedia of Jews in the Islamic World* אין עליו ערך כלל!

2 יפת, עמ' כה–כו.

3 טובי, היסטוריון, עמ' 181.

4 ראו גויטיין, פתח דבר, ובייחוד האמור בעמ' 28. בהקשר זה מאלפת העדות האישית שהביא רע"ק בפני גויטיין, עיינו ענוי, עמ' 332–333 והערות 193, 198 שם; יפת, עמ' סו.

5 גימאני, הנהגה, עמ' 56–57; יפת, עמ' כט; רצהבי, קורח.

6 טובי, היסטוריון, עמ' 181; יפת, עמ' כח–מ.

כך תיאר את עבודתו כרב הראשי:

על משמרתי עמדתי ואת עבודתי המשכתי בצרכי צבור הרוחניים לסדר קדושין וגרושין חליצה ומיאונין, לאשר הרשאות לשוחטים בודקים ומנקרים בערים ובכפרים. הסמכתי בודקים לשובב לכל עיר וכפר לבדוק השוחטים בהרגש פגימת הסכין ודיני שחיטה ובדיקת הריאה ויתר האיברים, להעמיד הבקיאים בחזקתן וללמד מי שרוצה ללמוד, ולקרבה אל המלאכה גם מי שעדיין צריך להשלים לימודו וליתן הרשאה למי שנמצא זריז ובקי; להעמיד מלמד תשב"ר בעיר שאין בה מלמד. הזמנתי עצמי להשיב על שאלות הבאות מעירות קרובות ורחוקות בכל הענינים הדתיים, ולדון ולהשלים ביניהם בחלוקי דעותיהם בעניני נדרים והקדשות ומנהגי התפלה וכו' מבלי לקבל פרס אפילו פ"ק.⁷

הדיווח הרחוס הזה מלמד שרע"ק ראה עצמו אחראי בראש ובראשונה לטפל בכל ענייני האישות, השכחים והנדירים כאחד; תפקד כרגולטור בענייני שחיטה והפעיל מנגנון בקרה והכשרה; דאג למערכת החינוך הפנימית במקומות שבהם לא יכלה לפעול מכוח עצמה; שימש פוסק בשאלות הלכתיות ובורר במחלוקות. בכל אלה טיפל בלא לקבל שכר. פסקה קצרה זו מעידה על כישוריו הארגוניים, על תפיסתו המנהיגותית ועל למדנותו רבת הפנים.

מאחר שראה עצמו המנהיג של כל יהודי תימן נמנע מלנקוט עמדה נחרצת לטובת אחד הצדדים בסכסוך הממושך בין העקשים לדרדעים, אף שבאופן אישי עסק גם בקבלה ואפילו בקבלה מעשית.⁸

ב-1938 פנה פרופ' שלמה דב גויטיין מן האוניברסיטה העברית אל רע"ק בעת ששימש ברכנות בתימן, וביקש את עזרתו בהבאת 'מסעות חבשוש' מאת חיים חבשוש לרפוס.⁹ עוד הסתייע בו בהעתקת תעודות בתימן.¹⁰ משעלה רע"ק

7 קרח, סערת תימן, עמ' עח-עט.

8 יפת, עמ' פג-פו.

9 גויטיין הביאו לרפוס בתרצ"ט בהוצאת שטיבל בתל אביב. רוב הספר נכתב בערבית לפי בקשת אדוארד גלאור, וגויטיין הרפס רק את התרגום לעברית בלוויית הערות. בהקדמתו ציין שבכ"י גלאור שמו 'חזיון תימן', והוא בחר לשנותו 'מכיון ששם זה יהיה מוזר בעיני הקורא העברי של עכשיו' (עמ' ו).

10 גויטיין, התימנים, עמ' 152; גימאני, נגיעות.

מבוא: אלף שנות תפסיר

ארצה בערוב ימיו פגש אותו גויטיין כמה פעמים כדי ללמוד ממנו, שכן ראה בו מקור מוסמך ואמין לבידור מידע ומסורות על יהודי תימן, ואף כינהו 'הרב החוקר החריף'.¹¹

רע"ק נפטר בירושלים כשלוש שנים לאחר עלייתו ארצה, בי"ד¹² בתשרי תשי"ג (1952), ונקבר בה.

1.2 על טיבו של 'נוה שלום' והיקפו

על מעלתו של הפירוש כתב בקצרה יהושע בלאו ז"ל, גדול חוקרי הערבית היהודית בשלושת הדורות האחרונים ומראשי המדברים בחקר התפסיר,¹³ אגב דברו בשבחם של הרב עמרם קרח ושל הרב יוסף קאפח על מפעליהם להנגשת תפסיר הגאון: 'קאפח הסתמך הרבה על פירושו החשוב כל כך של הרב עמרם קרח, נוה שלום';¹⁴ ואם עלה בידי להרחיב את ריעת חיבוריהם של הרב עמרם קרח ושל הרב קאפח, הרי זה שכרי מכל עמלי'.¹⁵

בגלגולו הראשון נדפס 'נוה שלום' על התורה ב'תאג' לבראשית בפיקוחו של שמעון גרידי בעיצומה של מלחמת העולם השנייה,¹⁶ ושם נתכנה רק 'הערות לתפסיר'. מאוחר יותר שב ונדפס על התורה כולה בתאג' שהוציא לאור יוסף חסיד.¹⁷

11 גויטיין, שם, עמ' 55 הערה 10. עיון במפתח בערכו מעיד עד כמה סמך עליו גויטיין. רק במקום אחד הסתייג מדברי רע"ק – ראו עמ' 261 הערה 55. גויטיין למד מפי רע"ק על ההקפדה בהגייה הנכונה של המשנה עוד יותר מבלימוד המקרא – שם, עמ' 247, ואף מורג, עמ' 47–48, עמד על הקפדה יתרה זו: על תנאי הלמידה – גויטיין, שם, עמ' 259; על כפל המשמעות של 'מארי' – שם, עמ' 278. תמונת שניהם מעטרת את עטיפת ספרו של גרבר ובאה גם בגוף הספר, איור מס' 16 בקונטרס האיורים שבין עמ' 130 ל-131. התמונה נדפסה כבר אצל גויטיין, התימנים, עמ' 13. גויטיין כה סמך על גרסותיו של רע"ק עד שהקליט אותו קורא את מסכת ברכות – מורג, עמ' 183, 198 הערה 12.

12 עראקיהכח, עמ' 11 הערה 19, כתב שנפטר בי"ג בתשרי.

13 מקצת מחקריו בהקשר זה: בלאו, איריאל; בלאו, במדבר; בלאו, דברים; בלאו, ויקרא; בלאו, מוסלמים; בלאו, עיונים; בלאו, עיונים; בראשית; בלאו, קוויים; בלאו, שמות; בלאו, תרגום.

14 בלאו, בראשית, עמ' 310 הערה 1.

15 בלאו, עיונים, בראשית, עמ' ח.

16 יפו תל אביב ת"ש; רצהבי, תורתן, עמ' צב, ציין משום מה שנדפס בשנת תש"א.

17 לא אדון כאן במהדורותיו ובגלגולי הדפסתו, הראויים לעיון נפרד.

פעם אחת נרפס 'נוה שלום' לשיר השירים, רות וקהלת.¹⁸ יש תמימות דעים בין החוקרים באשר לבעלותו של רס"ג על תפסיר קהלת שאכן יצא מתחת ידיו.¹⁹ הם חלוקים בנוגע לפירוש על מגילה זו. הרב יוסף קאפח ואחריו ירון סרי סברו שיצא מתחת ידי הגאון, אך שרגא אברמסון, חגית מיטלמן וחגי בן-שמאי היו משוכנעים שרבי יצחק אבן גיאת פָּתְבוּ וטעמיהם עימם.²⁰ מחלוקת זו אינה משפיעה על הערכת טיבו של 'נוה שלום'.

'נוה שלום' על ספרי ישעיהו, אמ"ת, דניאל, איכה ואסתר נזכר בחטף בכתבי מלומדים אך מעולם לא נרפס.²¹

1.3 תהליך ההתגבשות של 'נוה שלום'

יש די נתונים המאפשרים לשחזר את תהליך הכתיבה של ה'פתיחה' – היינו המבוא – והשלמת גרסאותיה השונות. בסוף ה'הערות על התפסיר' בא קולופון וממנו מתברר שבשנת תרח"ץ (1938) כתב רע"ק את הביאור לבראשית,²² השלימו בה' בתשרי תרצ"ט (עדיין 1938) ושלחו לרב שלום יחיא יצחק הלוי (1891–1973), אשר דחק בו 'לשלוח לו ביאורים על תפסיר התורה'. הרב הלוי שימש אז הרב התימני הראשי בתל אביב,²³ ופנייתו לרע"ק מלמדת שהעריך את ידיעותיו ואת למדנותו. רע"ק היה הרב הראשי האחרון בצנעא טרם העלייה הגדולה של יהודי תימן ארצה סמוך לאחר קום המדינה, אולם אין במשרתו זו להעיד על בקיאותו בתפסיר ובפירושי הגאון; נקל לשער כי הרב הלוי פנה אליו לא בגלל תוארו אלא מפני שנודע כמומחה לחיבורי רס"ג על המקרא. עיון שיטתי ב'נוה שלום' מוכיח כי הרב הלוי

18 רצהבי, תורתן, עמ' צב; תכלאל ועץ חיים, ב, עמ' שפ-שצב; המהדיר שמעון צאלח הדפס רק את שלוש המגילות הללו הנקראות בשלושת הרגלים, ונראה שעל כן שיבץ אותן בסידורו.

19 בן-שמאי, עיונים, עמ' 12, 22.

20 אברמסון, רב נסים, עמ' 282 הערה 237, 305 הערה 1; בן-שמאי, עיונים, עמ' 429–430 והערה 55 שם; מיטלמן; סרי, קהלת; קאפח, מגילות, עמ' קנח.

21 גברא, עמ' 562–563; גימאני, בני תימן, עמ' 46–47, והערות 98–99 בעמ' 54; גמליאל, עמ' קעו-קעט, ובאמת כתב את הערך מאיר קורח, נכדו של רע"ק; יפת, עמ' רכג-רכד, לא מנה את איוב; רצהבי, קורח; רצהבי, תורתן, עמ' צב.

22 יפת, עמ' רצב.

23 ראו עליו גימאני, הלוי. רבי שלום הלוי פעל בדרכים מגוונות לשימור מסורת תימן, ובמגמה זו יש לשבץ את בקשתו מרע"ק – שם, עמ' 40–49.

מבוא: אלף שנות תפסיר

ידע היטב מה כוחו של רע"ק כמלומד וכאיש ביצוע, ולכן דחק בו להוציא מתחת ידו את החיבור החשוב הזה.

המפעל כולו נשלם בסיוון תש"ב (1942), כפי שמלמד הקולופון שבסוף הטיוטה (ט). בסוף הנוסח המאוחר והמורחב יותר (נ) באה 'מודעה' ובה רקע מועיל על נסיבות כתיבת הפירוש. גרסתו הסופית נושאת את התאריך ח' בתשרי תש"ה (1944).

1.4 מטרות 'נוה שלום' ואופני הבעתן ב'פתיחה'

כבר בשלב הראשון – ב'הערות לתפסיר' – הקדים רע"ק דברי מבוא לחיבורו. כותרתם היא 'הקדמה להערות על התפסיר', וסביר שהמדפיס או המביא לבית הדפוס העניקו אותה, שכן היא החמישית והאחרונה בסדרת 'הקדמות ה"תאג" שיש בראש הספר. אני משער שכותרת דבריו של רע"ק בכתב ידו הייתה 'פתיחה', כפי שנמצא בשני האוטוגרפים שיש בידי (נט), המאוחרים מן הגרסה שנדפסה בשנת ת"ש (1940). יש אפוא שלוש גרסאות לפתיחה, והן משקפות שלושה שלבים בהתפתחותה ובהתגבשותה. הרוב המכריע של הדברים ואפילו חלקתם לשלושה פרקי משנה נמצאים כבר בגרסה הראשונה, הקודמת ל'הערות לתפסיר'. מכאן אפשר להסיק כי לכל המאוחר כבר בסוף שנות השלושים של המאה העשרים הייתה בידי רע"ק לפחות גרסה חלקית של חיבורו, ויותר מכך, שידע, פחות או יותר, מה ברצונו לומר ב'פתיחה' למפעלו.

אביא להלן את שלוש הגרסאות של פתיחת רע"ק ל'נוה שלום', אתאר אותן ואנתחן, ועל פיהן אשחזר את עיקרי תפיסתו לגבי טיב התפסיר ודרכי עבודתו של רס"ג מחד גיסא, ואת יעדיו ב'נוה שלום' מאידך גיסא. ניתוח ה'פתיחה' יועיל גם בחשיפת דמותו של רע"ק כמלומד החי בהרמוניה בשני עולמות: בעולם המסורת ובעולם המחקר.

1.4.1 מבנה הפתיחה

רע"ק הקדים 'פתיחה' לפירושו ובה שלושה חלקים. בחלק הראשון דן בחמישה עניינים: א. תולדות תפסיר רס"ג לתורה ותהליך התקבלותו במהלך הדורות, בייחוד בתימן; ב. מעמד הנדח של התפסיר לישעיהו ולכתובים; ג. השפעת הדפוס על הילוכו של התפסיר בתימן במאה התשע־עשרה; ד. מפעלו של דודו, הרב חיים

אלכסאר, באיסוף כתבי יד של תפסיר הגאון לספרים שמחוץ לתורה;²⁴ ה. פירוש רס"ג לתורה ותפוצתו המוגבלת, גם בתימן.²⁵ בחלק השני ניתח ואפיין את דרכו של רס"ג בתפסיר.²⁶ בחלק השלישי פירט את מטרותיו ב'נוה שלום' והסביר כיצד פעל: תחילה בדק העתקות רבות ומתוכן בחר את מה שכינה 'נוסחות מדויקות', בלי להסביר על פי מה העריך את איכות כתבי היד שבדק וכיצד קבע מה נחשב מדויק בעיניו. עיון בפירושו מלמד שבמקומות רבים הביא נוסח שונה מזה שהרפיס חסיד בעקבות הרב יוסף קאפה, ופעמים רבות התפלמס בגלוי ובסמוי עם לשונות שמצא וסבר כי הם שגויים.²⁷

1.4.2 מטרות החיבור

בשלהי החלק הראשון של ה'פתיחה' כתב רע"ק בקצרה מה היו מניעיו:

ונשאר עלינו חובה לתפוס תרגום זה המוחזק בידנו, לנפוחו וליפותו ולפקוח עין בקורת להגיהו מחשכת השגיונות שנכשלו בהם המעתיקים מחסרון ידיעת הבנין או הבנת הענין בעוד נמצאים העתקות מוגהות עפ"י נוסחאות עתיקות בדוקות ומדוקדקות לטוב לנו ולבנינו, כי לא ישכח מפי זרענו.

רע"ק היה מודע לכך שתפסיר הגאון מהלך כחיבור חי רק בקרב יהודי תימן, אולם חלו בו שיבושים רבים מכמה סיבות. בה בעת הכיר בכך שיש בתימן גרסאות משובחות של ה'תפסיר', אשר אפשר וראוי להשתית עליהן את תרגום הגאון. הוא ראה ביעד הזה משימה אישית, ואין בדבריו אלה שמץ יוהרה או הערכת יתר. הוא אכן היה האיש המתאים למשימה הנכבדה הזאת. הוא שאב השראה ממפעלו של

24 עוד שיבח אותו על התבניות המיוחדות שהתקין כדי שהתפילין יעמדו זמן ממושך בריבוען; ראו גימאני, תמורות, עמ' 111 והערה 62 שם.

25 ראו בעניין זה בדבריו הנכוחים והחשובים של טובי, תפסיר.

26 סיכום מחקרי ערכני של דרכי העבודה של רס"ג ראו אצל בן-שמאי, עיונים, עמ' 12-13, 21-291, 314.

27 עד היום אין מהדורה ביקורתית של תפסיר הגאון, אפילו לא לתורה. אליעזר שלוסברג שוקד על הכנת מהדורה כזו – ראו שלוסברג, מהדורה. על טיבם של נוסחי תימן לתפסיר ראו בלאו, איריאלי; בלאו, עיונים, ביחוד עמ' 113, 130; בן-שמאי, עיונים, עמ' 22 והערה 5.

מבוא: אלף שנות תפסיר

אביו, הרב יחיא בן שלום קרח (1840–1881), אשר כתב פירוש לתרגום אונקלוס, 'מרפא לשון',²⁸ כפי שהעיר במפורש בראש החלק השלישי של ה'פתיחה'. הנוסח שניפה מתוך כתבי היד היה התשתית שעליה בנה את פירושו, ולו שלוש מטרות:

א. 'לבאר הסתומות בלשונות תרגום זה ומאמריו מדברי הגאון הגלויים בספריו'. זו מטרה סובייקטיבית, שכן רע"ק לא הסביר מה נחשב בעיניו 'סתום'. גם לאחר עיון שיטתי ב'נוה שלום' לא עלה בידי להפיק כללים ברורים מה בחר רע"ק לפרש ומדוע.

ב. 'ולהביא סמוכות מספרי הראשונים אשר פירושיהם לדעתו פונים'. רע"ק הסתייע במפעלו בעשרות חיבורים מסוגות מגוונות, כפי שאראה להלן בדיון על מקורותיו. בעניין הזה יש הבדל גדול בין דרכו בפירושו לתפסיר רס"ג לתורה, שם נקב בשמם של עשרות ספרים,²⁹ ובין דרכו בפירושו לאיוב ולתהלים, שם מיעט בציון מקורותיו. רע"ק היה בקי גדול בתרגומי רס"ג למקרא ובפירושיו עליו, ובמאות היקרויות תמך את הסבריו בדברי הגאון בתרגומו או בפירושו על אתר או במקומות אחרים.

ג. 'וכל מלה ערבית נפלאה'³⁰ בספרי חכמי הלשון חקרתי, ואת אשר בפיהם העתקתי'.

רע"ק הביא מאות ערכים מילוניים ממילון אלמנ'ד, שהוציאו לאור אנשי המיסיון ובראשם האב לואיס אלמעלוף הישועי בכירות שבלכנון. המהדורה הראשונה יצאה כבר בשנת 1908, ומאז שב המילון ונדפס עשרות פעמים.³¹ רע"ק לא נקב בשמו ולו פעם אחת. ממצא זה חשוב מפני שהוא מעיד שרע"ק

28 עיינו גברא, עמ' 561; טובי, מרפא לשון.

29 אילון, טיב, עמ' 133–134; ולהלן, סעיף 3.7 מקורות מפורשים, ובטבלה הנספחת אליו.

30 פירושה של תיבה זו בהשפעת מקבילתה הערבית ג'ריבה (غريبة) הוא 'מוזרה', 'מוקשה', 'לא מובנת'.

31 המהדורה העשרים יצאה לאור ב־1969. במשפט הראשון בהקדמתה נאמר (בתרגום שלי לעברית): 'זהו "אלמנ'ד", ידיד התלמיד והמשכיל זה חצי מאה, אולם בהקדמה למהדורה החמישית, אשר יצאה לאור בשנת 1931, נאמר במפורש שהראשונה הופיעה ב־1908 (היינו 61 שנים לפני כן ולא רק 50), השנייה לפני המלחמה (מלחמת העולם הראשונה), והשלישית והרביעית אחריה. בהקדמה זו (החמישית) בא הסבר במה נבדלו המהדורות הקודמות זו מזו מבחינת שיטת ההדפסה (ולא התוכן), וכן צורפו דברי שבח ומחמאות למהדורה הראשונה.

הכיר מילון זה והרבה להסתייע בו. אין הוא עולה בקנה אחד עם מה שכתב למפירו סעיד בן יוסף נחום הלוי בט"ו בסיוון תרח"ץ (1938):

עלה ברעיוני לדרוש על ספרי הדקדוק (קאמוס)³² אשר נתחברו בחיי הגאון או לפני זמנו. חקרתי ומצאתי שהראשון בכלם, כתאב אלעין, תאליף אלכ'ליל ו' אחמד אלפראהידי, פי סנה' ק"ס הגריה (ספר העי"ן, מאת אלכ'ליל בן אחמד אלפראהידי, בשנת 160 להג'רה [777 לסה"נ]).³³ ואחריו כתאב גמהרה' אלערב, תאליף אבו בכר ו' דריד, פי סנה' שכ"א (ספר קובץ הערבים מאת אבו בכר בן דריד, בשנת 321 [934 לסה"נ]).³⁴ ואחריו כתאב אלבארע, תאליף אלמפצ'ל ו' סלאמה, פי סנה' שנו' (ספר המצטיין, מאת אלמפצ'ל בן סלאמה, בשנת 356 [967 לסה"נ]).³⁵ אני מחפש על³⁶ אלה הספרים באמצעות מכירי מחכמיהם, אבל עד עתה לא השגתי כלום. [...] אם יהיה אלהים עמדי³⁷ וזכות הגאון למסעד לי, יעלה בידי להשלים את אשר בחפצי. אם תואיל יקירי לתמכני, תדרוש על שלושת הספרים הנז' [כרים]. ואם יודמן לידך אפי' [לו] אחד מהם תודיעני.³⁸

שלושת המילונים האלה הם אכן אבני יסוד במילונות הערבית הימי-ביניימית, וברור שרע"ק התוודע אליהם באמצעות מלומדים מוסלמים בני זמנו ומקומו, כפי שציין במפורש ('מכירי מחכמיהם').³⁹ מאמציו לאתרם בארץ מלמדים שלא ויתר

32 רע"ק לא דק כאן בלשונו, שכן 'קאמוס' בערבית משמעו 'מילון', והספרים שנקב כאן בשמם הם אכן מילונים ולא ספרי דקדוק.

33 ניקולסון, עמ' 271.

34 שם, שם. שם הספר הוא אלג'מהרה פי אללגה (הקובץ על הלשון). ראו גם גולדציהר, עמ' 56.

35 מוכר מדקדק איש כופה בשם זה, שחי בשנים 830–903 לסה"נ – ראו musicologie.org/ Biographies/m/al_mufaddal_ibn_salama.html נצפה בפברואר 2021. shamela.ws/index.php/author/1244 נצפה בפברואר 2021. אני מודה לירידי, פרופ' מאיר מ' בראשר, על שהפנה אותי לקישור זה.

36 ניכרת כאן השפעת הערבית בבחירת מילת היחס 'על' ('פתש עלא', 'פתש ען') – ראו רצהבי, אוצר, עמ' 107; גושן-גוטשטיין, הלשון, עמ' 305.

37 בראשית כה, כ.

38 גימאני, הלוי, עמ' 48.

39 בספרו סערת תימן הפנה רע"ק כמה פעמים למחברים מוסלמים: עמ' ט הערה 14, כה הערה 27, כו הערה 28, ל הערה 34, לא הערה 36, ס הערה 54, סט הערה 3. בעמ' קנו בא תצלום כתב ידו באותיות ערביות (מכתב ברכה למלך).

בראשית

א (א) בראשית ברא – אֹלָם¹ מא כֹּלֶק, תר' כמו 'ראשית', ור"ל ראשית הברואים שברא ה' – <את>² השמים ואת³ הארץ, ותיבת 'כֹּלֶק' בערבי תורה על התחלת והמצאת יש מאפס, וכמו⁴ הוראת 'פָּרָא'⁵ בעברי, עי' רמב"ן ז"ל. (ב) תהו ובהו – ג' אמרה מסתבחה, ענינם אחד,⁶ ופי' מכוסה במים, ותר'⁷ 'תהום' – ג'מר', כמו 'תהו', ותר' 'תהו ובהו' בישעיה (לד, יא) בלשון אחר, כפי ענינו: 'תהו' – 'כֹּלֶק', 'בהו' – 'כֹּלֶק'. (ג) ויאמר – פשא, וכן כל 'ויאמר' דמעב"ר תר' 'שא', ל' חפץ ורצון, כמו 'להרגני אתה אומר' (שמות ב, יד), שענינו 'אתה רוצה'. (ד) וירא – ולמא עלם, ידע, כמו 'ולבי ראה הרבה חכמה ודעת' (קהלת א, טז); ויברל – פצל,⁸ ודבק⁹ לשלפניו. (ה) ויקרא – וסמא, קרא שם; לאור – אוקאת אלנור, זמן שימוש האור; יום – נהארא, כן נק' הזמן <בערבי> מהנץ החמה עד שקיעתה, ובל' הכתוב¹⁰ במי"ם כפול יורה גם כן¹¹ על זמן השמש לבדו, כמו¹² 'או יומם ולילה' (במדבר ט, כא), 'יומם יצוה ה' חסדו'¹³ (תהלים מב, ט); 'ויהי – ולמא מצ'א, וכאשר חלף, וכן תר' כל 'ויהי <ערב> דלק';¹⁵ יום אחד – יום, זמן כ"ד שעות הלילה והיום נק' בערבי

- 1 ט אוול.
- 2 ט ליתא.
- 3 ט ליתא, והמילה הבאה 'תיבת'.
- 4 ט נוסף: שהיא
- 5 נקוד במקור.
- 6 ט תהו – ג' אמרה, ובהו – מסתבחה, וענינם אחד.
- 7 ט וכן תר', ומן 'כמו' עד סוף הפסוק ליתא.
- 8 ט נוסף: כמו 'הבריל'.
- 9 ט ודבוק.
- 10 ט ובלשון הכ'.
- 11 ט שתי התיבות ליתא.
- 12 ט 'במי"ם [...] כמו' נוסף בין השיטין.
- 13 ט נוסף: וכו'.
- 14 כוונתו שהצורה 'יומם' מתפקדת כתואר הפועל ולא כשם עצם, והצדק עימו. המ"ם השנייה היא שריד של התנוין, וכמוה בעברית חָנָם, ריקם.
- 15 ט ליתא.

'יום'.¹⁶ (ו) ויאמר – שא, בלי אות ליווי, וכן כל 'ויאמר' דמעב"ר¹⁷ הדבוקים לתי¹⁸ 'ולמא' שלפניהם; 'רקיע – גלד, כיפת השמים.¹⁹ (יא) דשא – כללא (אלכלא – אלעשב רטבה ויאבסה);²⁰ עשב – עשבא (אלעשב – אלכלא אלרטב).²¹ (יז) 'הגדלים – אלעצ'מין, בפתח אלמי"ם;²² לממשלת²³ – ללאצ'אה, להאיר, וכן תר' 'ולמשול',²⁴ שהכוונה²⁵ בכלם 'הארה', ולהיות מאורם בזמן מוגבל קרא הכתוב הארתם בל' 'ממשל', לא שיהיה כדברי האומרים שהם מנהיגים התחתונים ובכחם ימשלו המושלים, ושלזה כח הצדק והיושר²⁶ ולזה כח הדרם והחרב, וכיוצא מענינים אלו. וכתב הגאון ז"ל בביאורו לאיוב, שכל מה שאמרו האצטגנינים ממשפטי הככבים וגזרותיהם, כל²⁷ דבריהם מוכחשים ואין להם יסוד ולא ראיה, ורק ממה שהוטבע בהם מהקור והחום יראו פעולותיהם, כמו²⁸ קרירות הלבנה מרטיב הפירות ומדשנן, וכח חום השמש מבשל הפירות ומגדלן, ופעולות אלו מורגשים, והשכל מעיד עליהם, ע"כ.²⁹ (כ) ישרצו המים – יסעי מן אלמא, מתולדת³⁰ המים ישרצו וכו', כמו 'תוצא הארץ' וכו' (א, כד).³¹ (כא) התנינים, אלתנאנין, ע"ל שמות (ז ט).³² (כב) ויברך וכו' לאמר – (ג 15) וקאל חאכמא, ביאר ענין הברכה שהיא דרך מאמר וגזירה שיהיו פרים ורבים, מה שאין כן³³ ברכת האדם, עי' רמב"ן ז"ל. (כו) נעשה אדם – אצנע

- 16 ראו בלאו, בראשית, עמ' 310.
- 17 ט {לפי} שהם.
- 18 ט לחיבת.
- 19 ט בא בפנים.
- 20 מנג'ד, עמ' 693.
- 21 שם, עמ' 506; ט הפסוק כולו נוסף בשול משמאל.
- 22 ט מן (יא) עד כאן ליתא.
- 23 ט למשלת! ומכאן עד סוף הפסוק בא בין השיטין, בשול משמאל ובתחתית העמוד.
- 24 ט ולמשל.
- 25 ט שהכוונה.
- 26 ט והישר.
- 27 ט וכל.
- 28 ט נוסף: כח.
- 29 קאפח, איוב, עמ' קצה, בפירושו לפרק לט.
- 30 ט מתולדות.
- 31 ט נוסף בתחתית העמוד במהופך.
- 32 ט בא בשול משמאל.
- 33 ט משא"כ.

בראשית ב

אנסאנא, וכן לק'³⁴ (יא ז) 'הבה נרדה' – תר' לכנ' אורר, לשלול הרבוי³⁵ המורגל בלשון, 'והם מהלשונות שתיקנו כשהעתיקו את התורה לתלמי המלך';³⁶ כדמותנו – כשבהנא מסל'טא, כדמותנו בממשל ובשליטה, ותיבות 'בצלמנו כדמותנו' נמשכים אל הממשל, ולכך תר' 'וירדו' – 'יסתולון' סמוך, בלי וי"ו המוסיף, ובנ"א³⁷ 'בתצוירנא ותשכילנא אי'אה מסל'טא יסתולי' וכו', ונוס'³⁸ זו נכונה, וכפי טעם הגאון ז"ל שכתב הראב"ע ז"ל. (כו) בצלמו בצלם אלהים³⁹ – בצורתה מסל'טא כ'לקה, ותי'⁴⁰ 'בצורתה' חוזר אל האדם, ערש"י⁴¹ ז"ל, וכבר ביאר הגאון⁴² פסוק זה במאמר ב' פ"ט מס' האמו"ד⁴³ ואמר שזה שנ' 'בצלמו בצלם אלהים' הוא על דרך ההגדלה והחשיבות, וזהו שתנ' 'בצורתה מסל'טא', וראיתי נוס'⁴⁴ 'פכ'לק אללה אדם בצורתה (ט 6) בצורה שר'פהא אללה מסל'טא כלקה', ונוס' זו מבוארת ומתאמת, ומה שנמצא בקצת העתקות⁴⁵ 'כשבה בצורה אללה' – תוספת זו מגרעת היא, וצריך למחקה. **ב** (א) ויכלו – כמלת, ⁴⁶ דבק⁴⁷ אל 'ולמא', ול'⁴⁸ השלמה, כמו 'ותכל כל עבדת' וכו' (שמות לט, לב). (ב) 'מלאכתו – כ'לקה ברואיו, וכן תרגם 'כל מלאכתו' דלק' (פס' ג) כפי הענין, וכן פי' ראב"ע⁴⁹; וישבת – ועט'ל אן יכ'לק שיא, ביאר ענין השביתה שהיא עזיבת בריאה נוספת על מה שכבר ברא, וכן תר' 'כי בו שבת' שבפ' הסמוך,

34	ט לקמן.
35	ט הריבוי.
36	ט ליתא.
37	ט ובנוס' מועתקת.
38	ט וגם נוסחא.
39	ט נוסף: וכו'.
40	ט ותיבת.
41	ט עי' רש"י.
42	ט נוסף: ז"ל.
43	ט האמונות.
44	ט ובספר מועתק הגירסא.
45	ט אולם מה שהוסיפו קצת מעתיקים.
46	ט כמלה.
47	ט דבוק.
48	ט מכאן עד לסוף הפסוק נוסף בין השיטין.
49	ט ליתא.

והוא על דרך מ"ש בס' האמו"ד⁵⁰ במאמר שני⁵¹ פי"ב. (ד) תולדות – נואשי, התחלה וחרוש, וכן⁵² תרגם 'צור ילדך' (דברים לב, יח), 'אני היום ילדתיך' (תהלים ב, ז). (ה) [צ"ל: ו] (53) ואד יעלה – ולא בכ"א, כ"ה גיר' ראב"ע⁵⁴ ז"ל, וכן גריס הרד"ק, ותיבת 'אין'⁵⁵ נמשכת. עוד כתב⁵⁶ בס' השרשים משם הגאון ז"ל כי בתחלת העולם לא היה אדם שיזרע ולא אד שיעלה, אלא ברא הקב"ה בגזרותיו הכל מתוקן, וכי זה הפי' נכון מכל הפירושים שמפרשים בו, ע"כ. (ז) לנפש חיה – ד'ו נפש נאטקה, תר' במקום 'חיה' – 'נאטקה', וכת"א, והטעם – לפי שכבר אמר בו 'נשמת חיים', עי'⁵⁷ רמב"ן ז"ל. (ח) מקדם – שרק"א, כמו 'והעי מקדם' (להלן יב, ח), שלא כת"א. (יא) פישון – אלניל, יאור מצרים, וכן פירש"י ז"ל, ונקרא (ג 16) בכתוב שחור⁵⁸ <ישעיה כג, ג>, ירמיה ב, יח).⁵⁹ (יב) שם הברדלח – ת"ם אללולר, והיא אבן טובה לבנה כמו גרענין עגולים, מוציאין⁶⁰ אותם מן הים ונוקבים⁶¹ אותם, ומחברים אותם בחוט ועושים מהם חרוזים וענקים; ואבן השהם – וחגארה' אלבלור, אבן יקרה לבנה מבהקת כזכוכית, וכת"א, וכתב⁶² הערוך שכן נק' בל' יוני ורומי. (יד) חרקל – דגלה, בלי אות הידיעה, והוא <הנהר> העובר על בג'דאד;⁶³ אשור – אלמוצל (בלאד בין אלעראק – ואלגזירה);⁶⁴ פרת – פראת, בתי"ו דגושה⁶⁵ (נהר באלכופה),⁶⁶ והוא הנק'

50	ט האמונות.
51	ט ב'.
52	ט מכאן עד לסוף הפסוק נוסף בין השיטין, והתיבה הבאה תר'.
53	ט (ו).
54	ט הראב"ע.
55	ט אין.
56	ט נוסף: הרד"ק.
57	ט ועי'.
58	ט נקוד במקור.
59	ט הפסוק נוסף בשול מימין, והביא כראיה רק את מראה המקום בירמיה.
60	ט מוציאים.
61	ט ונוקבין.
62	ט וכת'.
63	ט הפסוקית נוספה בין השיטין.
64	ט מנג'ד, עמ' 904.
65	ט שתי התיבות נוספו בין השיטין.
66	ט ליתא במנג'ד.